

EMLÉKEZÉS MAURICE HALBWACHSRA

KISLÉGI NAGY DÉNES

1970 márciusában volt huszonöt éve annak, hogy a hitleri patológia kegyetlenségének áldozatául esett a századeleje francia szellemiségének egyik legkiválóbb megtestesítője, a buchenwaldi táborba deportált *Maurice Halbwachs* professzor. E szomorú évforduló alkalmából óhajtjuk e sorainkkal felidézni emlékét.

Halbwachs pedagógus családból származott, 1877-ben született Reimsben. Középiskolai tanulmányait a Henri IV. líceumban fejezte be, ahol akkor a később oly híressé vált Bergson tanította a filozófiát. Bizonyos, hogy e nagy metafizikus hatása is szerepet játszott pályaválasztásában, a filozófusében, akinek fő életcélja és élettartalma a gondolkodás. Első művét Leibnizről írta és a középiskolai tanári képesítés megszerzése után egy évet (1904) Leibniz kiadatlan írásainak rendezésével Hannoverban töltött. De hamarosan búcsút mondvá a szó bergsoni vagy általában metafizikai értelmezésében vett filozófiának, a pozitív tudomány és a konkrét tények világa felé fordult és a Durkheimtől új életre keltett szociológiai iskolához csatlakozott. Általában őt tekintik Durkheim legkiválóbb tanítványának, ami azonban távolról sem jelenti azt, hogy teljes egészükben elfogadta módszerét és eredményeit; sőt mesterét túldogmatikusként jellemezte és a szociológia mint tudomány fogadásában is más, önálló nézetet alakított ki. Elvégezte a jogot, alaposan foglalkozott politikai gazdaságtani és matematikai tanulmányokkal és közeli barátságba került a durkheimi iskola egy másik kiválóságával, a gazdasági szociológiára specializált François Simiand-nal, akinek viszont túl aggályoskodó empirizmusát bírálta. Miután több vidéki városban működött középiskolai tanárként és közben 1913-ban megszerezte a „docteur ès lettres” címet, a caeni, majd 1919-től kezdve a strasbourg-i egyetemen, végül a Sorbonne-on oktatott, 1944-ben, néhány hónappal deportálása előtt nevezték ki a Collège de France-on a társadalmi lélektan professzorává. Levelező tagja volt az Académie des sciences morales et politiques-nak, tagja az Institut International de Statistique-nak, elnöke az Institut Français de Sociologie-nak, alelnöke a Société de Psychologie-nak, 1930-ban egy évet Chicagóban töltött vendégprofesszorként, 1936-ban Genfben a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnál, majd 1937-ben a Nemzetek Szövetségénél működött, az utóbbinál szakértőként a munkások élelmezését tárgyaló bizottságban etc.

Halbwachs irodalmi munkássága rendkívül gazdag és széles körű, benne három nagy csoportot különböztethetünk meg: a kollektív lélektan, a szociális morfológia körébe tartozó és a munkásosztályok helyzetével foglalkozó műveket; e csoportokat természetesen nem lehet szigorúan elválasztani, átnyúlnak egymásba. Szociológiai tanulmányait statisztikai jellegű vizsgálódásokkal

kezdte és élete végéig hű maradt a számokhoz. Első nagyobb idevágó munkája, egyúttal jogi doktori értekezése: „L'expropriation et le prix de terrains à Paris 1860—1900” (a telkek kisajátítása és ára Párizsban 1860—1900), 1909-ben jelent meg, 1928-ban mélyrevágóan átdolgozva új címen újra kiadta: „La population et les tracés de voies à Paris depuis cent ans” (a lakosság és az útvonalak Párizsban száz év óta). Végso következtetése, hogy Párizs fejlődése a XIX. században spontán jellegű. „Az e városban szétszórt csoportok természetes tendenciái által és csakis ezek által lehet megmagyarázni, hogy felületi szerkezete ily értelemben és ily korszakokban alakult át.” Az egyének, akik az átalakítás munkáit végezték, például Hausmann, „oly társadalmi erők nyomása alatt gondolkodtak és cselekedtek, amelyek felettük állottak”.

Hasonló, a szociális morfológia körébe tartozó tanulmány az a dolgozata, amelyet az „Annales Sociologiques” 4. füzeté Isztambul lakosságának százéves történetéről közöl, ugyanevén vág a Chicagóban való tartózkodása alatt e városról készített felvétel.

De nem elemezhetjük itt mindazt a sok kisebb-nagyobb statisztikai és demográfiai jellegű tanulmányt, amelyek különböző folyóiratokban kerültek kiadásra. Könyvet írt Quételet-ről és a morálsztatisztikáról, valamint társ-szerzőként népszerűsítő céllal a valószínűségszámításról. Mindezekhez járulnak azok a kritikai elemzések és metodológiai jegyzetek, amelyek az „Année Sociologique” köteteiben jelentek meg. A szociális morfológia tárgyának és módszerének kitűnő összefoglalását adja 1938-ban megjelent könyve: „Morphologie sociale” (Párizs, A. Colin, 208.). A könyv két részre oszlik: az első rész röviden a tény-értelemben vett társadalmi morfológiáról szól, ide tartozik a vallási, politikai, gazdasági morfológia. De az ilyen részlet-szociológiák minden adata beleilleszkedik a társadalmi morfológiába *stricto sensu*, amely a népességnek a maga egészében való részletes tanulmányozása. Ezt a második rész tárgyalja.

Nyilván statisztikai és morfológiai vizsgálódásai és a városok népesedési történetéről készített dolgozataiból merített tanulságok indították — a társadalmi lélektanból származó motívumok mellett — az öngyilkosság okairól szóló könyvének megírására („Les causes du suicide”, 1930). Bármennyire értékesek és különösen módszertanilag nagy jelentőségűek voltak Durkheim kutatásai és eredményei, mégis már sok tekintetben megkívánják a revíziót. Ezért Halbwachs újra elővette e problémát, a lényeg nála a városodás jelenségének hangsúlyozása és az a következtetés, hogy az öngyilkosok számában való változások elsősorban az életforma és életritmus változásában nyerik magyarázatukat. Módszertanilag fontos elve, hogy bármennyire szükséges statisztikailag izolálva kutatni a vallás, a család, a foglalkozások és egyéb tényezők hatásait az öngyilkosságra, e komplikált jelenség lényegéről, szociológiai jelentőségéről csupán az egyes tényezőknél az egész társadalmi szövevénybe való beillesztése, az egész csoport szervezetében beállott változások, az emberi életforma alakulásának feltárása által nyerhetünk helyes képet.

Régóta megállapított tény az öngyilkosságok számát illetőleg a városok kedvezőtlen helyzete. Halbwachs egyebek között megemlíti, hogy az 1923—25. években a Hódmezővásárhelyen egymillió lakosra számított 613, Pécsen pedig 640 öngyilkosság a legmagasabb szám mindazok között, amelyeket a statisztika eddig ismert.

Az öngyilkosságok csakis ható okok szövevényes egészével hozhatók kapcsolatba. A tények és körülmények ilyen szövevényes egészét a civilizáció zónáiként határozhatjuk meg. Egy ilyen zónában ugyanazon civilizációs típusnak

többféle alakulását, hagyományos falusi vidékeknek és progresszív városi központoknak egymásmellettiségét látjuk. Az utóbbiakban a társadalmi élet komplikálódásával nem csupán a régi szokások gyengülnek, hanem több lehetősége van az összeütközéseknek, akadályoknak és ez utóbbi tény éppen az öngyilkosságok legfőbb okai közé tartozik. Az ipari fejlődés és városodás a munka és az otthon kettéválasztására vezetett. A foglalkozások térbelileg és időben is egészen más keretek között folynak, a családtól egészen függetlenek. A kollektív létezés e két módja különvált. De ebből a differenciációból az élet nagyobb komplikáltsága, az emberek közötti érintkezések és így a súrlódások nagyobb gyakorisága is következett. Nagyobb az élet gazdagsága, de kisebb a konzervatív, egyént bekeretező ereje és több alkalmat nyújt a konfliktusokra. Ezért ez az életstílus az öngyilkosság minden társadalmi szervezetben szükségképpen benne rejlő okainak nagyobb érvényesülését teszi lehetővé.

A városodás problémáival függ össze Halbwachsnak az a már a gazdaságpolitika területére átnyúló munkája is, amely 1928-ban a községek ingatlanpolitikájáról a szocialista párt kiadásában jelent meg és a városi telekjáradékkal, a telkek értékelkedésével és a többletérték megadóztatásával, a városi építkezések tervezésével erősen szocialista és munkásbarát szellemben foglalkozik.

Ezzel lépünk át irodalmi munkásságának második nagy csoportjába, a munkásosztállyal és általában az osztályok problémáival foglalkozó műveikébe. Ezek között az első volt 1913-ban megjelent filozófiai doktori tézise: „La classe ouvrière et les niveaux de vie” (a munkásosztály és az életszínvonalak). A könyv lényegét alcíme jelzi: „Kutatások a szükségletek hierarchiájáról a jelenkori ipari társadalmakban”. A munkásosztályok háztartási költségvetéseiről készült felvételekből, nevezetesen két 1909-ben megjelent német statisztikai kiadványból indulva ki, azt vizsgálja, hogyan alakul a szükségletek rangsora és a háztartási költségek hierarchiája egy társadalmi csoport tagjainál. Egyebek között megállapítja, hogy egyenlő jövedelem mellett a munkások kevesebbet költenek lakásra, mint a hivatalnokok. Elemezve a viselkedéseknek, tendenciáknak, érzelmeknek a társadalmi rétegződésben észlelhető különbségeit, jut ahhoz a meglátáshoz — „idée, sans doute magistrale”, mondja J. M. Alexandre —, hogy „az ember jellegét lényegileg a társadalmi kapcsolatok szövevényébe való integrációjának foka határozza meg”. A munkások magukra hagyatva, a társadalomból mintegy kiszakítva, dezintegrálva az anyaggal állnak szemben. A tőkés társadalmakra jellemző, hogy magukból kirekesztve az embereknek az anyaggal való küzdelemre delegált osztályát, „szerszámokat tudtak előállítani szerszámok kezeléséhez”. A munkások számára az a probléma, hogy a fogyasztás szférájában eljussanak egy eléggé „bonyolult és intenzív” társadalmi élethez, kivegyék részüket a csoportjukban fellépő és élő minden szükséglet kielégítéséből, szöjének társadalmi kapcsolatokat, úgy, hogy „ne fosztódjanak meg teljesen személyiségüktől, mikor munkahelyükre mennek”.

Húsz évvel később, 1933-ban Halbwachs újra elővette e problémákat „L'évolution des besoins dans les classes ouvrières” (a szükségletek fejlődése a munkásosztályokban) c. könyvében. Ezúttal három országra, Németországra, az Egyesült Államokra és Franciaországra kiterjedőleg végzett vizsgálatokat. Németországban az 1927. évi nagyszabású felvétel a legrészletesebb és legterjedelmesebb képet adja és megerősíti Halbwachs első könyvében tett megállapítását, hogy ti. egyenlő jövedelem mellett egy munkás-háztartás a jövedelmének mindig kisebb részét költi lakásra, mint a tisztviselők. Feltárja,

hogy a háztartásban levő egységek száma szerint csökkenő jövedelem milyen eltolódásokat, megszorításokat, helyettesítéseket okoz a vásárlásokban, hogyan alkalmazkodnak a háztartások a megszorításokhoz. De a német felvétel csak egy évre terjedt ki és így összehasonlításokra nem alkalmas. Ellenben az Amerikai Egyesült Államokban 1895-től 1930-ig négy vagy öt ankét sorakozik egymás fölé. Itt a munkásosztály jövedelmének növekedése által okozott változások figyelhetők meg a kiadások alakulásában. Az első világháború utáni években az árak erősen emelkedtek, a bérek kissé lassabban, azután az ár-emelkedések megszűntek, de a bérek tovább is felfelé tendáltak. Így egy elkölthető többlet keletkezett. Meg lehetett állapítani, hogy százalékosan csökkent az élelmezésre fordított kiadás, jelentékenyen emelkedett a vegyes kiadások rovata. Az egészből kitűnik, hogy jellemző fejlődés állott be az amerikai munkáscsoportok háztartásában. A többlet új szükségletek kifejlesztésére vezetett, nagyobb részesedéshez azokban a kollektív szolgálatokban és intézményekben, amelyek egy modernebb civilizáció típusának felelnek meg. Ez a helyzet a gazdasági felvirágzás periódusának felel meg, de arra, hogy miképpen módosul a kiadások eloszlása az összehúzódnak periódusában, nincs statisztikai adatszolgáltatás. Ha hosszú időn át követhetnénk az egy főre eső kiadások fejlődését egyes lényeges termékekre és szolgálatokra vonatkozólag, akkor nyilván olyan fázisokat találhatnánk, amilyeneket Simiand állapított meg a hosszú lejárátú konjunkturális hullámzásoknál az árakra és bérekre nézve. Általában konstatálni lehet, hogy új szükségletek fejlődnek ki, mikor a jólét általános növekedése idején a munkásnak többlet áll a rendelkezésére, eredetük pedig azokban a kollektív átalakulásokban rejlik, amelyek a civilizáció új típusából erednek.

A szükségletek hierarchiájának és a társadalmi kapcsolatok szövevényébe való integráció fokának eszméi a vezető szempontok abban a dolgozatában is, amely 1938-ban a brüsszeli Szabad Egyetem „Enquêtes sociologiques”-ja keretében az Institut Solvay kiadásában „Analyse des mobiles dominants qui orientent l'activité des individus dans la vie sociale” (az uralkodó indítékok elemzése, amelyek az egyének aktivitását a társadalmi életben irányítják) címen jelent meg. Ezt az írást 1964-ben „Esquisse d'une psychologie des classes sociales” (a társadalmi osztályok lélektanának vázlata) címen a Petite Bibliothèque Sociologique Internationale keretében újra kiadták. Halbwachs e tanulmánya is azoknak a kollektív képzeteknek a szerepét mutatja be, amelyek az „osztályokként” definiált társadalmi csoportokban keletkezve és onnan kiindulva a parasztság, polgárság, ipari munkásság, középosztály szükségleteit és azok kielégítésének rangsorát alakítják. „Úgy tűnik, hogy az emberek motívumai és tendenciái az esetek legnagyobb számában teljesen annak a helyzetnek, azoknak a feltételeknek a függvényei, amelyeket a társadalomban elfoglalnak.” A tanulmány végső konklúziója az, hogy a városi civilizáció teljesen különválasztotta a termelőtevékenység és a fogyasztás két zónáját. Míg a csoportok érdeklődése a termelés felé fordult, vajon sikerült-e eléggé hatékonyan megszervezni a lét másik részét, amelynek szerepe a szükségletek kielégítése, és amely végeredményben a fontosabb? Mert a „fogyasztás” szót nemcsak a destrukció, hanem a befejezés értelmében kell felfogni. Arról van szó, hogy az ember teljesen megvalósítsa magát (se réaliser pleinement) a társadalmi élet kereteiben és eszközei által. És az emberek mindjobban megértik, hogy „annyira bonyolult civilizációnkban kollektív erőfeszítésre van szükség, a boldogság keresésének organizációjára társadalmi formában”.

„A társadalmi osztályok lélektanának vázlata” azonban már Halbwachs munkásságának harmadik, legjelentősebb és legegységibb területére, a kollektív lélektanra vezet át. El téren legeredetibb és egész alkotó tevékenységének kiegészítőleg legkimagaslóbb eredménye a „Travaux de l'Année Sociologique” keretében 1925-ben megjelent több mint 400 oldalas tanulmány: „Les cadres sociaux de la mémoire” (az emlékezés társadalmi keretei). Abból a megállapításból indul ki, hogy különös módon álomban nem vagyunk képesek újra átélni a múltunkat. Legfeljebb egy-egy töredék, az élmény egy-egy kiszakított része, de soha a múlt egy teljes jelenete nem jelenik meg az álom alatt a tudatban. Az álmat éppen az különbözteti meg az ébrenléttől, hogy az álomban a tudat szinte teljesen elveszíti kapcsolatát a társadalmi környezettel. Vajon nem ez az oka annak, hogy nem képes a műltra integrálisan emlékezni sem? Először is tudjuk, hogy az emlékezés művelete nagy szellemi aktivitást rejt magában: emlékezni nem annyit jelent, hogy passzív nézőként várjuk a tudattalan homályos zónájában megőrzött képzetek önkéntes megjelenését. A múlt valójában nem így jelenik meg újra. Minden arra vall, hogy „midőn emlékezünk, a jelenből indulunk ki, azoknak a fogalmaknak a rendszeréből, amelyek mindig rendelkezésünkre állnak, a nyelvből és a társadalom által elfogadott jelekből, vagyis mindama kifejezési eszközökből, amelyeket a társadalom nyújt, és olyan módon kombináljuk ezeket, hogy megtaláljuk a múltba tűnt alakoknak vagy eseményeknek és általában valaha volt tudatállapotainknak ilyen vagy olyan részét vagy árnyalatát vagy részletét. De ez a rekonstrukció mindig csak megközelítő. Érezzük, hogy régi benyomásainknak vannak olyan személyes elemei, amelyeket ezen az úton nem tudunk felidézni.”

A tények, amelyekre emlékezünk, lehetnek szigorúan személyi jellegűek, de az emlékezés kereteit, amelyek nélkül az emlékek, mint ilyenek, nem léteznek, mindig a társadalom szolgáltatja. Még az álomban sem tűnik el egészen ez a társadalommal való kapcsolat, szavakat mondunk ki, felfogjuk értelmüket, de mindez csak tökéletlen formában történik. Az egyéni emlékezés támpontja a *kollektív emlékezés*. Midőn emlékezünk, mélységesen szocializált értelmet használunk és bevezetjük emlékeinkbe mindazt, ami gondolkozásunkban kollektív elem. Aszerint, hogy a csoport emlékezete milyen érdeklődést tanúsít az események iránt és milyen fontosságot tulajdonít nekik, aszerint a megfelelő keretek többé vagy kevésbé mélyre hatolva szövik át a múltat. Nemcsak hogy szükségesek emlékeink koordinációjához és lokalizációjához, de a kollektív keretek nélkül nem volna meg az emlékek felismerése sem, sőt fel sem idézhetnénk azokat. Az emlékezés kollektív keretei nem utólag, az egyéni emlékek kombinációja útján teremődnek meg, nem is pusztán üres formák, amelyekbe a máshonnan kiáramló emlékek beleilleszkednek. Hanem valójában az eszközök, amelyeket az emlékezés használ, hogy újjáalkossa a múlt egy olyan képzetét, amely minden korszakban összhangban áll a társadalom uralkodó eszméivel.

Felismerve, hogy az egyén e tekintetben is, mint annyi másban, a társadalommal függőségi viszonyban áll, természetes, hogy magát a csoportot is úgy tekintjük, mint amely emlékezésre képes. Nem egyszerű metaforáról van szó. A csoport emlékezése túlszárnyalja az egyénét. Olyan emlékek tömegét foglalja magába, amelyet az egyéni tudat teljes egészében nem lenne képes felölelni, s ennek a tömegnek olyan folytatóságosságot és összefüggést biztosít, amelyet az egyén sohasem tudna elérni.

De az egyén nemcsak egy csoportba tartozik, mindannyian több, kisebb-

nagyobb társadalomba vagyunk beillesztve: így létezik például családi emlékezés, a vallási csoport emlékezése, a társadalmi osztályok emlékezése vagy hagyományai. Halbwachs egész tanulmányából egy gondolat válik ki vezető eszmeként: minden társadalmi csoport szellemi egységét egyszerre nyeri a hagyományokból, amelyek a kollektív emlékezés sajátos talaját alkotják és „azokból az eszmékből és konvenciókból, amelyek a jelen ismeretéből származnak”. A kettő között nincs ellentét, csak egymás által létezhetnek. A társadalom nem értelmezi, sőt nem is ismeri a múltat, csak a jelenen át, és a jelen csak azért nyer konkrét értelmet és érzelmi értéket, mert mögötte bizonyos időtartam rejlik. A család emlékei, ugyanúgy, mint a személyek és események emlékei, minták, példák, tanítások. A vallási hagyományok, a dogmatikus formák és a rítusok időnkívüli elemek mellett történeti tények egész összességét viszik magukkal, egyszerre hitigazságok és emlékek. Egy társadalmi osztályt nemcsak a funkciója határoz meg, nemesnek lenni nemcsak rangot jelent, hanem a tudatban mindig ott van a genealógia és a fajta története is. Így az, amit az emlékezet keretének mondunk, egyszerre eszmék és ítéletek láncolata. Mert, miként láttuk, a kollektív emlékezet nem pusztán a múltnak mint olyannak feltámadása és újraélése: a múltnak rekonstrukciója a jelen funkciójában. Ebből következőleg a társadalmi gondolat lényegileg emlékezés, egész tartalma kollektív emlékekből áll, és ezek között csak az marad fenn, amelyet a társadalom minden korszakában, az aktuális keretekben dolgozva, rekonstruálni képes.

Ezt a témát Halbwachs még többször is elővette, így a „Revue Philosophique” 1939-es évfolyamában közölt cikkében: „La mémoire collective chez les musiciens” (a kollektív emlékezés a zenészeknél). Előítélet azt hinni, hogy a zene legmélyebben bezár minket önmagunkba. Ellenkezőleg, „kiemel saját-magunkból, beléhelyez egy sokkal exkluzívabb, igényesebb és fegyelmezettebb társadalomba, mint az összes csoportok, amelyek magukba foglalnak minket”. A zene elvisz minket rendes környezetünkől a muzikális milióbe, és így egyszerre két társadalomnak vagyunk a tagjai. A zene időművészet, amely elenyészik és újraszületik, és minthogy csak önmagát képviseli, az emlékezetben úgy marad meg, ha megmozdítja a kollektív emlékezés minden forrását.

Ennek a *csoport-emlékezetnek* nagyszabású illusztrálására szolgál Halbwachs-nak életében utolsóként 1941-ben megjelent rendkívül érdekes, nagyszabású könyve: „La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte” (az evangéliumok legendás topográfiája a Szentföldön). Egyrészt a helyszínen, Palesztinában kutatásokat végezve, másrészt az evangéliumok adataira és későbbi irodalmi művekre támaszkodva tárgyalja Jézus élete eseményeinek lokalizációját, helyesebben annak az idők folyamán kialakult változatait. Eredetileg, az evangéliumok írásának idején, egyes korábban élt zsidók emlékezéseinek keretében történt az események helyeinek megjelölése; azután következett Konstantin áttérése, ekkor került a keresztény hit középpontjába a Passio, s lejátsszódásának helyi körülményeit óhajtották és kellett meghatározni; megint más lokalizációk fűződnek a keresztetekhez; a még későbbi helymegjelölések viszont az Európában megszületett ájtatossági kívánságokon alapulnak. A zárándokok látni akarják a Kálvária útját, a Getsemani-kertet, a Szent Sír helyét etc. Valójában egész Palesztinában egyetlen autentikus nyoma sincs azoknak a színhelyeknek, amelyeken Jézus élete, tevékenysége és halála lejátszódott. Hogy csak egy példát idézzünk, archeológusok által bebizonyított tény, hogy a kafarneumi zsinagógát, amelyet azért tekintenek

szent helynek, minthogy Jézus ott prédikált, legkorábban a Kr. u. II. vagy III. században építették.

A szent helyek nem kortársak által igazolt tények emlékei, hanem olyan hitbeli képzetekéi, amelyek e helyektől talán nem messzire születtek és meggyökeresedve megerősödtek. E hitek tárgyai legtöbbször természetfeletti események, amelyeken a kereszténység megannyi lényeges dogmái alapulnak. Úgy látszik, a szent helyek lokalizációja inkább e dogmákból, mint a tanúságtételekből indul ki. A kollektív emlékezés minden korszakban Jézus élete eseményeinek és a helyeknek, amelyekhez fűződnek, emlékeit a korabeli vallási követelményekhez, szükségletekhez és aspirációkhoz alkalmazta. A kollektív emlékezés lényegileg különbözik a történelemtől. A történetíró nagyon távol áll a vallásukhoz ragaszkodó hívőktől, akiknek miliójében keletkeztek a szent helyek kultuszai, és ezek a helyi emlékek szorosan hozzákapcsolódtak a vallás rítusaihoz, szertartásaihoz, ünnepeihez.

Halbwachs irodalmi hagyatékában további, az emlékezés társadalmi-lélektani problémáival foglalkozó kéziratokat találtak, ezeket előbb az „Année Sociologique” 1949-es évfolyama „Mémoire et Société” (emlékezés és társadalom) címen közölte, később 1950-ben a Bibliothèque de Sociologie Contemporaine önálló köteteként „La mémoire collective” (a kollektív emlékezés) címen jelentek meg. A könyv 1968-ban új kiadást ért el, függelékként a fentebb említett zenészi emlékezéssel bővítve. Az előszót író Jean Duvignaud professzor véleménye szerint Halbwachs a kollektív emlékezés különböző szempontokból kiinduló analízisei által az *idő* problémájának szociológiai vonatkozású elméletéhez akart eljutni. Sajnos, a mű töredék maradt, de a négy elkészült fejezet, amelyek címei is magától Halbwachstól származnak — kollektív emlékezés és egyéni emlékezés, kollektív emlékezés és történeti emlékezés, a kollektív emlékezés és az idő, a kollektív emlékezés és a tér —, rendkívül szubtilis, irodalmilag is színezett fejtegetéseivel erőteljes szuggesztíót, további kutatásokra való ösztönzést tartalmaz.

Halbwachs munkássága ismertetésének teljessé tételére meg kellene említenünk számos, a filozófia, a társadalmi lélektan körébe vágó kisebb dolgozatát, valamint egyes szociológusokról, Durkheimről, Paretóról, Max Weberről és másokról írt tanulmányait, de úgy véljük, hogy az a vázlatos kép, amelyet itt róla nyújtottunk, elegendő e gondolkozással, alkotó tevékenységgel és oktatással eltöltött, tragikus végzetű élet gazdagságának jellemzésére. Durkheim módszeréből és eredményeiből indult el, de míg mesterénél még ott kísért a társadalom hiposztazálásának veszélye, Halbwachsnak, mint azt J. M. Alexander mondja, sikerült legyőznie vagy kikerülnie azokat az ontológiai álproblémákat, amelyek szembeállítják az egyént a társadalommal, mint ahogy az igazi fenomenalisták ki tudták küszöbölni a realizmus és idealizmus álproblémáját. Halbwachs számára a szociológia lényegében a társadalomban és a társadalom által megnyilvánuló tudat elemzése. Ennyiben is közel jutott Marxhoz, akinek a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ból sokat idézett sorai szerint az egyén „életnyilvánítása — ha nem jelenik is meg egy *közösségi*, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — azért *maga a társadalmi élet* nyilvánítása és igazolása”. Halbwachs kutatásai egyebek között megvilágítják, hogy még az olyan látszólag teljesen egyéni tünetény is, mint az emlékezés, társadalmi feltételekhez van kötve, kollektív tényezőként nyugszik.